

לשוננו לעם

רבעון בענייני הלשון העברית
בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית • ירושלים

מחזור מז • חוברת ב • שבט-אייר התשנ"ו

העורך: חיים א' כהן • חברי המערכת: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

תוכן העניינים

47	עמוד הימיני: דברי פְּדָה מפרופ' שרגא אברמסון ז"ל	משה שמיר
50	האוונגליון של מתי בעברית ובסורית בשתי תמונות מן המאה הט"ז	גד בן-עמי צרפתי
57	לשונות עם קדומים	יהודה רצהבי
מן הדין		
בית המשפט המחוזי בירושלים - פסק דין (על משמעות "לסירוגין") 61		
68	למה אין אמון בתרגיל? עגנון וילון	ברכה פישלר
73	וחדושי בן-יהודה	יהודה זיו
78	ירושלים - שמות סביב לה	שלמה טנאי
	מי יודע לקרוא את מנדלי?	סקירת ספרים
80	מילון עברי-פורטוגלי חדש	מרדכי מישור
מן הספרות		
82	"למלחמת הקמץ והצירה" - נתן אלתרמן	
תגובות		
84	מקרה המְקָר, האקדמיה ויונתן רטוש	מיכל אפרת
84	הערת המערכת	חא"כ
רגע של עברית		
86	תִּצְרֵף	אסתר גולדנברג

למה אין אמן בתרגיל? עגנון וילון וחידושי בן-יהודה

בשנת תרצ"א (1931) יצאו לאור בברלין ארבעת כרכיה הראשונים של מהדורת "כל סיפורי ש"י עגנון" הראשונה. בשנת תר"ץ שהה עגנון בגרמניה ועקב מקרוב אחר מלאכת ההדפסה. באותה שעה הוא שולח מלייפציג (מקום בית הדפוס) מכתב לידידו הבלשן חנוך ילון, ובין שאר דברים הוא כותב כך: "ספרי נדפסו שלשה חלקים או כרכים (אגב המלה כרך אינה מתקבלת על לבי) ויש לי עוד כרך אחד להדפיס".

באותו עשור, לקראת סופו, טורח גם חנוך ילון על כתב העת שלו "קונטרסים לענייני הלשון העברית" (שיצא לאור בשנים תרצ"ז-תרצ"ט), ומתלבט בשאלת הניסוח של שערי הקונטרסים. הוא משתף את עגנון בלבטיו בשני מכתבים משנת תרצ"ז.¹ באחד כתב:

[...] בענין ה"קונטרסים". שנים או ארבעה קונטרסים לשנה מצטרפים לספר. ושמה אכתוב בשער "ספר א" במקום "שנה א" או במקום "כרך א".

ובאחר:

[...] שם מכה"ע יהיה: קונטרסים בעניני הלשון העברית, אחת לשלשה חדשים, מוציא וכו'. בורנשטיין הקפיד עלי על השם "רבעון" שעלה בדעתי והדין עמו.

רואים אנו אפוא ששני המתכתבים, עגנון וילון כאחד, דוחים את המילים **כרך** ו**רבעון** שיש בהן חידוש (בין בתצורה בין במשמעות) ובוררים חלופות מסורתיות - **ספר** ו"יוצא אחת לשלושה חודשים" (בסופו של דבר כתב עגנון "ספר", ואילו ילון בחר ב"שנה"). **רבעון** היא חידוש גמור, וכמו **שבועון** ו**ירחון** היא צאצאה של המילה החדשה **עיתון**. **כרך** לעומת זאת היא חידוש במשמעות בלבד, שכן המשמעות "כל אחד ואחד מחלקי ספר עשוי בכריכה לבדו", כלשונו של בן-יהודה - היא מאוחרת (ראה במילונים).

שאלת "הרחבת הלשון מניין" העסיקה סופרים ובעלי לשון רבים במאתיים השנים האחרונות, בעקבות הרחבה הולכת וגוברת של תחומי העיסוק בלשון וסיפור נושאי חול ורֵאליה אל גבולותיה. שאלה זו אכלסה לא מעט דפים בכתבי העת, כאשר בכל דור ודור ניטש הוויכוח על מקור הרחבה אחר: החל בלשון חז"ל כתוספת ללשון המקרא, המשך בשפות שמיות ואירופיות, וכלה

בחידושים יזומים. הבְּרָרָה שעמדה בפני הדורות האחרונים הייתה אם להיכנס ב"שערי המשנה והתלמוד" הפתוחים לפנינו ו"לבקש ולמצוא בהם אוצר רב, אם נשתמש בהם כראוי, במתינות וטוב טעם" או "לעזוב את הסופרים הישנים מפני החדשים מקרוב באו להניח לנו לשון חדשה לא שערום אבותינו"² ולחדש "מלים שסופרינו הראשונים שהיו שקועים במקרא ובגמרא ובפירש"י תוספות ובספרי מחקר לא זכו להכירן"³, כך בלשון השוללים, או בלשון המחייבים: "להרחיב מלה ידועה ומצויה ע"י תוספת מלפניה ומאחריה או לשנות מעט ולחדש את צורתה החיצונית כדי שישתנו ויתחדשו גם תכונתה ומובנה"⁴.

הוויכוח התחדד ככל שהתערבו בו שיקולי לשון הדיבור,⁵ והמילה **כרד** במשמעה החדש היא עדה טובה לעימות שבין הלשון הסטנדרטית - שגם עגנון שותף לה כשהוא דובר לפי תומו (כגון במכתב) - לבין העדפותיו המודעות. עדות לכך גם המילים **מעניין** (חידושו של בן-יהודה) ו**נתאכזב** (חידושו של איתמר בן-אב"י); במכתבים לדב סדן מן השנים תרצ"ה-תרצ"ו (האוניברסיטה, 25, אביב תשמ"א) הוא מצהיר על יחסו אליהן בשתי דרכים: "חלשה דעתי עלי (נתאכזבתי בלע"ז)" (עמ' 26), ו"העניין לעצמו 'מעניין' אותי" (עמ' 30). עגנון אינו מדיר הנאה משני חידושים אלה אבל בעת ובעונה אחת הוא מטיל בהם סימנים כדי לערער על כשרותם. גם חידושים אחרים של בן-יהודה, שהיו חלק מאוצר המילים של עגנון בראשית דרכו הספרותית, כגון **מלטף** (והיה העקוב למישור [תרע"ב]; לילות [תרע"ג]), **מגבת** (שם), **סִפְתָּה זֶהב** (שם), **גרב** (שם; בן-יהודה: **גֶּרֶב**), **מברשת** (תשרי [תרע"ב]; גבעת החול [תרע"ט]; בן-יהודה: **מִבְרָשָׁה**), **ריבה** של לימון (שם; שם), נידונו אף הם לכף חובה, והומרו במהדורה מאוחרת בנרדפות **החליק** (מאז ומעתה [תרצ"א], עמ' קל; אלו ואלו [תרצ"א], עמ' קנד ועוד), **אלונטית** (שם, עמ' קכג), **צנורת זהב** (שם, עמ' קסא), **פוזמק** (שם, עמ' קיח), **כלי שער** (סיפורי אהבים [תרצ"א], עמ' ריג), **מרחת** של לימון.

גם חנוך ילון, כעגנון⁶ וכאחרים מחוגם היה בעל דעה מוצקה בעניין החידושים, וזוג החלופות **אימונים** ו**תרגילים** (בספרי לימוד ולא בצבא ובספורט!), שהוא עיקר דיונונו, מדגים זאת היטב. בשנת תש"ז הוציא ילון לאור מהדורה שנייה של ספרו "תורת הניקוד לבתי הספר". וכך הוא מספר במכתבו לעגנון:

עומד אני לפרסם מהדורא ב' של תורת הנקוד והרבה אני מתקשה בנסוח השער. במהדורא זו באו שנויי תקון והוספת גליון שלם של **אמונים**, כל זה צריך להאמר בשער. לכתחלה אמרתי לכתוב: מהדורא שניה **בתקונים** ו**בפרקי אמונים** [...]

המילה **אימונים** היא שם פועל של הפועל **אימן** הידוע מלשון חז"ל (במקרא רק בניין קל), והיא מוכרת כבר בימי הביניים, ואילו **תרגיל** היא כפי הנראה

חידושו של בן־יהודה⁷ (מן "ואנכי תַּרְגְּמַתִּי לאפרים", הושע יא, ג). לפיכך העדפתו של ילון - **אימונים** - צפויה בהחלט, ואין תִּמְה שבסקירתו על ספר הדקדוק (ברלין 1927) של דוד יוסף בורנשטיין (הוא הוא שהקפיד עליו על השם **רבעון** [ראה לעיל]) הוא משבחו על שבספרו "אין לתלמיד **תרגיל** אלא **אִמּוֹן**".⁸

יוסף יצחקי מייחס את החידוש **תרגיל** למנדלי, אולם אצל מנדלי אין מילת **תרגיל** בנמצא אלא **תרגלים** בלא יו"ד (כמה פעמים ב"אגדת וירא", 1902, במשמעות 'מארשי'). מילה זו מובאת שם ברשימת המילים ש"מרחיבי הלשון בזמננו" שואלים מ"בני משה", ואפשר שהיא פְּרוֹדִיָה על חידושו של בן־יהודה **תרגיל**. בן־יהודה עצמו מביאה במילונו, מייחסה למנדלי ומנקדה **תַּרְגִּיל**.⁹

דפדוף אקראי בספרי דקדוק שראו אור במחצית הראשונה של המאה הנוכחית מלמד שִׁמְחֵבְרֵי ספרי הדקדוק נחצו בין מחייבי המילה **תרגיל**¹⁰ לבין שולליה או "נמנעיה", ומקצתם היו אפילו חצויים בינם לבין עצמם, ופתרונותיהם משקפים את מבוכתם.

ילון ובורנשטיין דבקו ב**אימונים** מתוך התנגדות לחידושי מילים. כמוהם נהג גם י' פרץ בספרי התחביר שלו על מהדורותיהם הרבות. אולם גם את המבוכה במינוח המתגלית בספרים רבים אחרים (כפי שיודגם בהמשך) אפשר להסביר בפסיחה על שני המחנות - המחדשים ומתנגדיהם. כמו כן משקפת מבוכה זו מצב לשון בלתי מגובש: קוֹדֵם **אימונים** ו**תרגילים** ובצדן אפשר למצוא גם **עבודות**, **שיעורים**, **בחינות** [!], **חינוכים**¹¹ ועוד.

את **חינוכים** אפשר למצוא למשל בספרו של מ"מ מנסוביץ שיצא לאור בוורשה בשנת תרס"ט (1909) וכותרתו: "הדקדוק המעשי, עם חנוכים רבים קלים ופשוטים בפה ובכתב". המילה **חינוך** נמצאת כבר בתלמוד בהוראת הרגל ואימון, ואת צורת הרבים **חינוכים** מצאתי בחיבורו של מנדל לפין "חשבון הנפש" משנת 1808. אולי העדיפו ילון וחבריו **אימונים** ולא **חינוכים** משום ש**חינוך** נתפסה לצרכים אחרים (ראה מילון בן־יהודה, ערך 'יְחֻנֵּךְ'), ולכן הייתה רבת משמעים, בעוד **אימון** הייתה פנויה למשמעות זו בלבד, והתקשרה עם המילים **אִמּוֹן** ו**אִמּוֹן**.

בתחילת המאה המונח **תרגילים** כבר נטוע כה חזק בלשון (גם בארץ וגם בתפוצות), שכאשר מפרסם ח"א חזן את ספרו "תוֹרַת הַחֲבוּר וְהַסְדּוֹר (סנטכסיס)", בשנת תר"ץ בוויילנה, הוא מרגיש חובה לתרגם ולפרש בסוגריים את בחירתו החלופית: "אִמּוֹן (תרגיל) א". **תרגיל** היא אפוא המילה המוֹפְרַת ועליה מוטל עול הפירוש של המילה המוֹפְרַת פחות **אימון**. למעשה המילה **תרגילים** משמשת גְּלוּסָה כבר עשרים ושבע שנים קודם לכן ב"ראש דברי" לספרו של מ"מ קאפלאן:¹²

ולתכלית זאת נתתי לפני המורים, אחרי כל פרק מפרקי הספר, שאלות ו**חֻנּוּכִים** (**תרגילים**) לנסות בהם את התלמידים.

גם בדוגמה הבאה נראה שחינוכים טפלה לתרגילים :

[...] שנותנים לפני הילד תליתלים של תרגילים וחינוכים שונים, תרגיל לכלל, תרגיל לכלל - לכל מאות הכללים של הניקוד, הנטיית ושימוש הלשון.¹³

בשנים שלאחר מכן מסתמנים פתרונות אחרים שהם מעין פשרה בין המונחים היריבים: בעוד "אימונים לעבודה בכתה ובבית" ו"אמונים ותרגילים שבכתב" מופיעים במבוא או בתוכן העניינים, בגוף הספר נוהגות הכותרות תרגיל א, תרגיל ב וכו',¹⁴ או להפך, תרגילים בשער ואימונים בגוף הספר.¹⁵ אחרון שומרי הגחלת של אימונים הוא כפי הנראה אבא בנדויד, ו"מדריך הלשון לרדיו ולטלוויזיה" שלו (ירושלים תשל"ד) הוא אולי עדות אחרונה לנצחונה הסופי של מילת תרגילים. בעמ' 253 מופיעה הכותרת המשקפת את טעמו של המחבר: "אימונים בניסוח [...]", אבל במפתח העניינים יוכל המעיין למצוא גם תרגילים וגם אימונים בלוויית הפניה אל אותו העמוד עצמו. חייו הקצרים של המונח אימונים בשימוש הנדון מתגלים כפרדוקס: הסימן "אימונים" הוא אמנם סימן ותיק, אולם המסומן 'עבודה לתלמיד' כחלק מספר הלימוד - גם אם אינו חדש כשלעצמו,¹⁶ הרי לתפוצה של ממש הגיע רק בשלהי תקופת ההשכלה. לצורך במונח למושג זה נענתה באותה שעה המילה תרגיל (היא מתועדת במילון בן-יהודה במובאה משנת 1887), וזו השתגרה כנראה במהירות, ובמפנה המאה כבר חדלה לבלוט בחידושה. ואילו אימון, שנכנסה לשימוש כאופוזיציה לתרגיל, נשארה בזרותה במשמעה זה (ונוקקה לגלוסות!), ולא עמדה במבחן הזמן והשימוש הסטנדרטי.

הערות

1. מהדורה מוערת של חליפת המכתבים בין ש"י עגנון לחנוך ליון תראה אור בכרך השני של "קובץ עגנון". תודתי למכון "גנוזים" שליד אגודת הסופרים בתל-אביב ולארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי בירושלים, שהעמידו לרשותי מכתבים אלה לעיון ולציטוט. ההדגשות וההבלטות הן משלי.
2. מי בלשן [יהודה ליב קנטור], שיחת חולין, השלח, כרך א, מרחשוון-אדר תרנ"ז, עמ' 290-291.
3. ש"י עגנון, "בערינו ובקנינו", על כפות המנעול, עמ' שמ.
4. יוסף קלוזנר, "מרחיבי השפה ומתנגדיהם", השלח, שם, עמ' 534.
5. על הפולמוס סביב "החוג הירושלמי" או "הלשון הירושלמית" שבמרכזו עמדה שאלת הרחבת הלשון וחידושי הלשון ראה ר' סיוון, 'הלשון הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש, ירושלים תשמ"ט. במיוחד עמ' ה-ט וכב ואילך; ש' הרמתי, "סגנון ירושלמי", עברית חיה במרוצת הדורות, ראשון לציון 1992, עמ' 182-207; ע' אורנן, מילון המלים האובדות, ירושלים תשנ"ו, עמ' ז-ח. דוגמות מלשונו של ברדיצ'בסקי ראה ר' בן-שחר, לשונו של ברדיצ'בסקי ברומאן "מרים", קובץ מאמרים על יצירתו של מ"י ברדיצ'בסקי (בדפוס), פרק 6.2.

6. על חלקו של עגנון ועמדותיו כפי שהן עולות מספריו וממקורות אחרים ראה א' בר-אדון, "כנגד המנג'י כמקור לחקר לשון וחברה בתקופת העלייה השנייה", קובץ עגנון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 51-57, 117-119, 261-285; הנ"ל, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח; מ"צ קדרי, עגנון רב סגנון, ירושלים תשמ"א, עמ' 116-120.
7. ראה מילון בן-יהודה בערכו ובערך 'מלחמה', וכן ר' סיוון, "חידושי המלים של אליעזר בן-יהודה לפי מילונו", לשוננו לעם יב (תשכ"א), ב-ג, עמ' 64; הנ"ל, "מחיי המלים", לשוננו לעם יח (תשכ"ז), ד-ה, עמ' 102.
8. ח' ילון, "ספר-למוד לעברית", לשוננו א (תרפ"ט), עמ' 311 (=פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 387).
9. "דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון העברית ודרכיהם בהרחבתה וחידושה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 150.
10. למשל, ש"י כהנובסקי, הקראה עברית, ורשה תרס"ה; י' טלר, ספר תורת הלשון, יפו תרע"ב; י"י גלס, סנטכסיס עברי, ורשה תרע"ט; ב"ז פטשינסקי, דקדוק הלשון העברית: תורת התיבה (אתימולוגיה), וילנה תרפ"ד; א"י שפירא, ספר הדקדוק, ורשה תרפ"ה; נ' פינס, פרוזדור: דקדוק למתחילים, תל-אביב תר"ץ; א' כהנא, דקדוק הלשון העברית: איטימולוגיה, תל-אביב תרצ"א; משה ברייטברד, ספר דקדוק לתלמידים, ריגה תרצ"ה; א' אורינבסקי, סנטכסיס עברי, תל-אביב תרצ"ט; י' שכטר, סינטאכסיס, תל-אביב תש"ד ועוד.
11. דקדוק שפת עבר ושימוש הלשון (אתימולוגיה וסנתקסיס) להלכה ולמעשה, ורשה תרס"ג.
12. מ' צינקלר, דקדוק העברית החדשה (אתימולוגיה ושימוש הלשון), אודסה תרע"ג. ובספרו של א"ש עפשטיין (דקדוק חדש, וילנה תרפ"ב) **חינוכים** בהקדמה **ותרגילים** בשער ובגוף הספר.
13. צ' ירדני ומ' רבינוביץ, דקדוק לשוננו, תל-אביב 1945; ש' ברקלי, דקדוק עברי מודרג, ירושלים 1966.
14. מנחם נאור, עיקרי הדקדוק העברי, חיפה תרצ"ה. בהקדמה למהדורה ד (תש"ה) נזכר ילון כמי "יאשר האיר את עיני בדברים רבים, שהעיר עליהם כדברי-בקרתי".
15. ראה, למשל, ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ד (מהדורה ב), תל-אביב תש"ח, עמ' רסא, פריט 47 משנת תקצ"ד: "אש דת צום אונטערריכט אים לעזען [...] נעבסט **איבונגסשטיקע** [...]". (=אש דת ללימוד הקריאה... בתוספת קטעי תרגילים...). גם הצירוף "ספר לימוד" (ובעבר גם "ספר חינוך" באותה הוראה), כמו גם המושג שהוא מסמן, צעירים לימים ביחס. ראה שם, עמ' רנא, וכן [דב רפל], תערוכת ספרי לימוד יהודיים למלאת 500 שנה להדפסת "מקרי דרדקי", ירושלים תשמ"ח, עמ' 2.